

Les excavacions d'A. J. Cavanilles en els Banys de la Reina de Calp: l'albada de la ciència arqueològica a Espanya

ANNA M.^a RONDA I FEMENIA *; ALICIA LUJÁN NAVAS **; VICENT SEVILA I GARCIA ***

El jaciment dels Banys de la Reina de Calp va ser excavat, estudiat i difós per l'abat Joan Josep Cavanilles l'any 1792. El seu treball i publicació van ser precursors pel que fa a l'aplicació d'un mètode científic per a l'estudi de les restes arqueològiques, i són un precedent ineludible per a comprendre el naixement de la ciència arqueològica a l'Espanya Il·lustrada, tot col·laborant a eliminar-ne les falses cròniques.

Però abans i després del botànic, altres autors de diferents signes també van recollir les notícies que existien sobre el lloc. Aquestes cròniques s'han transcrit dels originals, se n'ha fet una edició crítica i s'han contrastat amb les dades oferides pel jaciment en l'actualitat.

Paraules clau: Banys de la Reina Calp; historiografia; mosaic; villae; piscifactoria.

El yacimiento de Baños de la Reina de Calp fue excavado, estudiado y difundido por el abate Juan José Cavanilles en el año 1792. Su trabajo y publicación fueron pioneros en cuanto a la aplicación de un método científico para el estudio de los restos arqueológicos, y son un precedente ineludible para comprender el nacimiento de la ciencia arqueológica en la España Ilustrada, coadyuvando a eliminar las falsas crónicas.

Pero antes y después del botánico, otros autores de diferentes signos también recogieron las noticias que existían sobre el lugar. Éstas crónicas se han transcrito de los originales, haciendo una edición crítica de las mismas contrastándolas con los datos ofrecidos por el yacimiento en la actualidad.

Palabras clave: Baños de la Reina Calp (Spain); historiografía; mosaicos; villae; piscifactoria.

The excavations of A. J. Cavanilles in the Baños de la Reina of Calp (Alicante, Spain): the dawn of archaeological science in Spain

The archaeological site of Baños de la Reina of Calp (Alicante, Spain) was excavated, studied and disseminated by the abbot Juan José Cavanilles in 1792. Both his work and publishing were pioneers in applying a scientific method to the study of archaeological remains, and they are an inescapable precedent in order to understand the birth of archaeological science in the Illustrated Spain, thus helping to eliminate false chronicles.

But before and after the famous botanist, some other authors of different signs also collected the existing news on this archaeological site. These chronicles have been transcribed from the original work, making a critical edition of the same and comparing them with the data provided by the current archaeological site.

Key words: Baños de la Reina of Calp (Alicante, Spain); historiography; mosaics; villae; fish farming.

A l'hora d'anomenar els jaciments arqueològics hispans, pioners quant a una investigació primerenca, sens dubte els Banys de la Reina de Calp hi ocupa un lloc destacat. La primera notícia publicada correspon al famós il·lustrat Gaspar Escolano en la seua magna obra *Décadas de la historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, de 1611, on, per primera vegada, s'hi esmenten les cubetes tallades en la roca, les restes de murs, de mosaics, algun dels quals, pel que sembla, enviats al mateix Felip II i incloent també la particularitat de la font d'aigua dolça a escassos metres de la

costa (nota 1), notícia confirmada amb l'aquífer de la sènia romana trobada a les excavacions de 1998 (fig. 1).

No obstant això, després d'aquestes primeres notícies, l'enclavament hauria d'esperar quasi 180 anys per a despertar de nou de la seua ignorada letargia de la mà d'uns particulars investigadors: els viatgers il·lustrats. La premissa del viatge il·lustrat era que aquest concloïa tan sols quan l'expedicionari plasmava els seus resultats en una publicació, de manera que els coneixements adquirits passaven a ser públics, amb l'objectiu d'aportar la instrucció als seus lectors, inquietud que va contribuir a donar els primers passos per allunyar la història de l'erudició clàssica (nota 2) i, per damunt de tot, de les falses cròniques (Abad Casal, 2008: 4).

Resulta significatiu que, consecutivament, en 1791, 1792 i 1793, els Banys de la Reina foren visitats en tres ocasions per personatges que els descriuri en llibres de caire diferent. El primer d'aquests fou per encàrrec del Comte de Floridablanca a l'arquebisbe de València, Francisco Fabián y Fuero, per tal que es realitzara un cens eclesial amb la finalitat de complementar el cens secular elaborat pel mateix ministre uns anys abans. Transcorregut poc més d'un any, pel juliol de 1791, va tenir enllestit l'esmentat informe, tot i admetre que va delegar el treball de camp "a quatro sugetos

* Directora dels Banys de la Reina. Fundació Arqueològica L'Alcúdia d'Elx. Universitat d'Alacant.

Atzavares Baix núm. 138, 03290, Elx 966 61 15 06/ 676 652 603;
ana.ronda@ua.es

** Directora dels Banys de la Reina. Museu Arqueològic de Calp.
C/ Santísimo Cristo-Plaza de la Villa, 03710, Calp 666 05 59 09;
alicialujanavas@hotmail.com

*** Tècnic de documentació gràfica del patrimoni arqueològic.
C/ La Mar núm. 71, 5° C, 03590, Altea
658584965; vsevila@hotmail.es

Rebut: 16-01-2015. Aceptat: 13-02-2015.



Figura 1. Interior de la sènia romana tallada en la roca i la font d'aigua dolça que l'alimenta (foto V. Sevilla).



Figura 2. Retrat d'Antoni Josep Cavanilles al paranimf de la Universitat de València. Cercle de Marià Salvador Maella (1739-1819).

de toda mi confianza para que... tomasen exactamente las noticias oportunas" (Ivars Cervera, 2007: 16). No obstant això, pensem que la redacció sí que l'havia feta ell mateix. A la parròquia i al patronat eclesiàstic de Calp, hi va afegir uns paràgrafs del *Despoblado de Hiffách, Hifáz, o Siphách*, on després d'una exposició pseudohistòrica i fantàstica sobre els orígens del Penyal d'Ifac, canvia a un estil descriptiu i realista pel que fa als Banys de la Reina, confeccionat a mitges amb la descripció d'Escolano que deuria conèixer de la Biblioteca de l'Arquebisbat (nota 3), amb la visita al lloc, tot dient haver arreglat tessel·les *in situ*.

Però el personatge fonamental en el nostre cas, és l'il·lustrat botànic valencià J. A. Cavanilles, (fig. 2) que va viatjar per ordre de sa majestat Carles IV en missió investigadora, comissionat pel comte d'Aranda (nota 4). Va iniciar el seu viatge científic per a investigar les espècies botàniques de l'Antic Regne de València, treball que va donar com a fruit el seu famós tractat *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reino de Valencia*, publicat per la *Imprenta Real* de Madrid l'any 1795. Sabem, per com va ser estudiat a fons, (nota 5) que va prestar atenció a alguns monuments arqueològics d'interés (nota 6), encara que, sens dubte, fou a Calp i als Banys de la Reina on el científic va invertir el seu temps i esforç a descobrir unes restes desconegudes fins aleshores.

Al llarg dels viatges per la geografia valenciana, va fer seu el lema "*hablaré de lo que he visto*" (Mateu, 2005: 378), però certament no totes les antiguitats i monuments van despertar en ell un entusiasme idèntic. Pel que fa al cas, és notori el seu desinterés per Sagunt, l'antiga *Dianium* o *Lucentum*, fet que no el desmereix sinó que ve a realçar encara més la seua figura com a científic, perquè el que Cavanilles buscava no era repetir el que altres investigadors ja havien estudiat, sinó aportar noves dades arreglades per ell mateix. Per això, a l'inici de les *Observaciones* transcriu les descripcions de Gaspar Escolano, però posa en dubte que l'investigador haguera estat a les ruïnes, "*pero como habló por relaciones, puede sospecharse si exageró los monumentos que entonces existían*", i no dubta a atribuir-se el mèrit de ser el primer a cercar sobre el terreny de forma directa: "*Heme detenido algún tanto en la descripción de estos baños y mina con sus dimensiones exactas, por no haberlo antes hecho ninguno de los autores que han hablado en el particular*" (Balil, 1970: 15, 17).

El seguiment del relat de Cavanilles ens revela que arribà a Calp des de la veïna Benissa "*Casi al sur de Benisca cae Hifach*" (Cavanilles, 1797: 225), i que en el seu camí per la costa des d'Ifac fins a la vila de Calp va ser en aquell lloc exacte on va descobrir els mosaics i realitzà les excavacions, fet que ens avança ja a principi del relat: "*Caminando*

desde el peñón como media hora hácia el sudueste se hallan los baños de la Reyna, y algo más adelante el sitio donde descubrí los pavimentos” (Cavanilles, 1797: 226).

L'inici del capítol 138 el dedicà a descriure com es produeix la troballa, tot utilitzant una tècnica narrativa seqüencial que, pas a pas, transmet al lector la seua emoció davant un descobriment semblant: “*Exâminaba la costa para observar las plantas que allí crecen, y habiendo llegado a una loma caliza cubierta de arenas sueltas ví entre otras plantas la frankenia lisa de Linneo, y junto a ella una piedrecita cúbica de mármol blanco de tres o quatro líneas: á dos pasos percibí otras piedrecitas... mezcladas con algunas negras: y a medida que subía la cuesta... observaba aumentarse el número de tales cubitos... empecé á quitar la arena del sitio donde ví mayor cantidad de cubos, y muy en breve hallé algunas pulgadas de pavimento*”. (Cavanilles, 1797: 228).

La idea de realitzar l'excavació va sorgir en tornar a Benissa, ja que s'havia allotjat en casa de Joseph Feliu: “*comuniqué mi descubrimiento á los señores Ivárs, Feliu y Eiximeno, y acompañados de ellos y de un buen número de peones volví al sitio para hacer algunas excavaciones*” (Cavanilles, 1797: 228). Cavanilles diu en el seu *Diario* que va comentar als seus amfitrions “*quan laudable seria hacer algunas diligencias para descubrir algo de lo que indicaban las ruynas, los cubitos y la multitud de fragmentos de varios marmoles que se hallaban à cada paso por las inmediaciones de aquel sitio*”. El seu suggeriment els va entusiasmar a aquells: “*Los hallè tan dispuestos y aun tan inflamados que, en medio de mis ocupaciones, me obligaron a destinar dos dias para esta expedicion...*” (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 47r^o), i també en *La Gazeta de Madrid* exposa que la idea de fer les excavacions va partir d'ells: “*los quales deseando*

descubrir algo le instaron á que en medio de las ocupaciones que le imponía la honrosa comision de S.M., destinase dos dias para probar si en efecto merecian la atención y el trabajo las señales que había encontrado” (Cavanilles, 1792b: f. 425). Resulta anecdòtic percebre com Cavanilles ja en el seu diari s'escuda en l'interés dels senyors il·lustrats de Benissa per a aturar-se a fer-hi aquestes excavacions. Més avant, en la mateixa notícia, i una vegada descrites les importants troballes, insisteix de nou en el seu paper de mediador en els desitjos dels de Benissa. Finalment, no oblidà els seus mecenes, encara que en la redacció definitiva de 1799 els anomena res més en una nota a peu de pàgina: “*Los señores Don Pedro Ivares, Don Juan Antonio Feliu y Don Josef Torres Eiximeno, antes Avargues, vecinos de Benisa nos acompañaron a esta expedición, y me facilitaron los medios para hacer las excavaciones en los dias 18 y 19 de mayo de 1792. A su zelo y actividad se debe en gran parte lo descubierto*” (Cavanilles, 1797: 226). En aquell primer moment no degué considerar pertinent desviar-se de les seues responsabilitats, ja que en la seua missió ocupar quatre dies (nota 7) en un mateix objectiu podria resultar un còmput elevat. Posteriorment, va explicar en el seu *Diario* que el “*Dia 20. Emplé todo el día en escribir y perfeccionar los dibujos de la expedición en sacar y componer las plantas y en registrar la Villa [Benissa]*” (Cavanilles, 1792a, XIII, 7.1: 49v^o). Açò demostra el seu zel investigador, doncs sabia que de la tasca de l'apunt immediat depenia la correcta publicació de tot el treball i, a més, que també li resultaria imprescindible per a justificar el temps emprat a realitzar-lo.

Les excavacions que dugueren a terme aquell grup d'homes tragueren a la llum una gran *domus* amb diverses estades pavimentades amb mosaic. Cavanilles afegeix a les

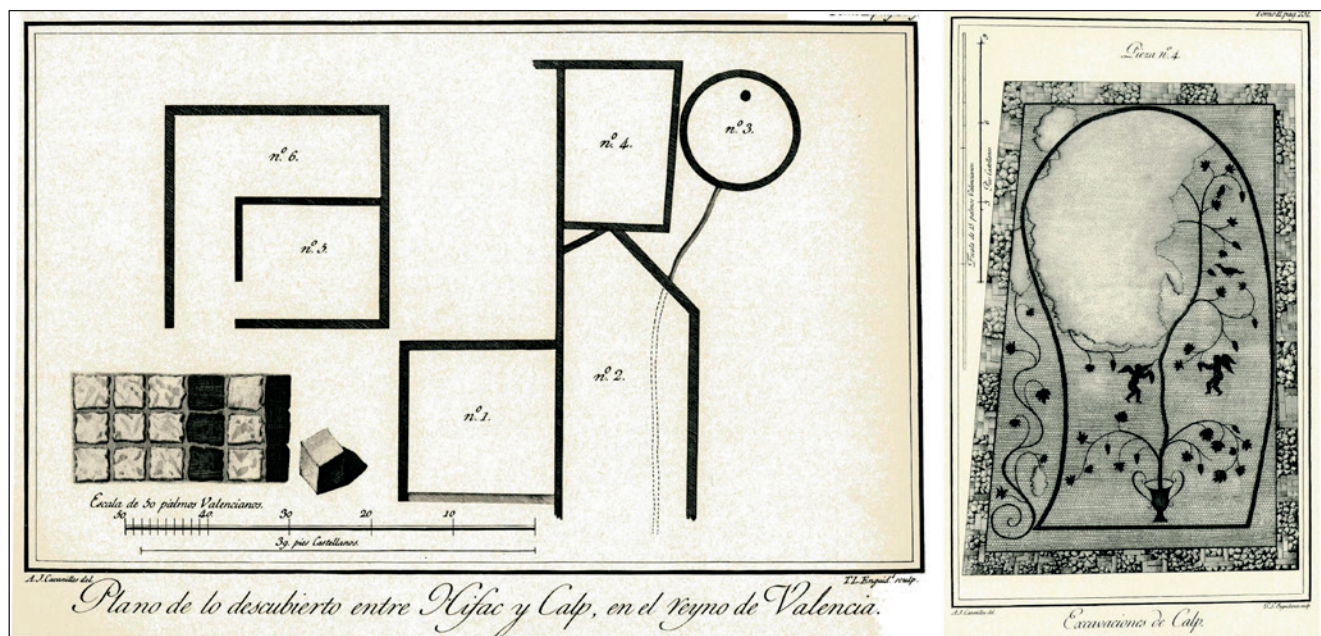


Figura 3. Gravats d'Antoni Cavanilles dels Banys de la Reina. Planimetria resultant de la zona excavada i mosaic dels amoretts veremadors.

descripcions de les sales i paviments un ampli registre gràfic amb preciosos dibuixos amb dues escales, el peu castellà i el pam valencià. El primer dels gravats correspon a una planimetria general on es veu un conjunt de sis estructures, pertanyents totes aquelles a una mateixa unitat constructiva (Abad Casal, 2002: 345) i, en el lateral dret, un apunt sense escala de les tesselles. Els altres quatre gravats són dibuixos de detall: del mosaic geomètric d'una dependència quadrangular (peça núm. 1), del mosaic de la peça núm. 2, de la bassa d'*opus signinum* circular o peça núm. 3, del mosaic del crater i els dos amorets veremadors (peça núm. 4) i, finalment, del mosaic o peça núm. 6 i la seua habitació contigua (peça núm. 5) (fig. 3).

Però en la peça núm. 4, l'únic mosaic figurat que apareix en el conjunt d'estructures, és on va abocar tots els seus dots narratius, i va resultar el text d'una bellesa quasi poètica: “y después de mucho trabajo pareció otra muy hermosa (...) su pavimento era mosayco, y el dibuxo manifiesta el gusto delicado del artífice. En la extremidad oriental se ve una maceta con dos asas, de cuyo centro sale un robusto tronco de parral, que echa ramos alternos, sembrando el suelo con hojas y racimos: en lo alto un raton que parece pagar su golosina cayendo cabeza abaxo; en otra parte un páxaro picando uvas; entre los ramos inferiores hay dos figuras humanas, una à cada lado, en ademán de coger los racimos; y como dichas figuras se hallan en el ayre, les puso alas el artífice” (Cavanilles, 1797: 230). La definició difereix lleugerament, tant en el *Diario* (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 48), com en la primera descripció del 26 de juny de 1792, publicada per *La Gazeta de Madrid*, on s'aprecia com es deixa dur per un major lirisme, “Como estas figuras se hayan en el aire, para no faltar el artista á la verdad les puso alas, de modo que representan al Amor, sin flechas” (Cavanilles, 1792b: f.428), que després va decidir eliminar en el text definitiu de les *Observaciones* de 1797.

Resulta evident que a Cavanilles li emocionà la troballa i ho va fer palès en les seues citacions de referència: “Fuimos tan dichosos, que solo en dos dias de trabajo logramos descubrir seis piezas contiguas...” (Cavanilles, 1797: 228), i encara amb més èmfasi, si és possible, pot llegir-se en el text original del dia 19: “Se iba ya à poner el sol y nos retiramos de aquel sitio cargados de despojos que los ignorantes desprecian, y llenos de gusto por haber visto lo que estuvo tantos siglos sepultado en el olvido. Algún dia vendrà en que otros mas instruydos, pero no mas amantes de la ciencia y de la gloria que nosotros, concluyan la obra en que nosotros hemos puesto la primera piedra” (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 49^o). Tot sembla indicar que en aquella primavera de 1792 regnà la complicitat i l'esperit de camaraderia entre els components de l'equip, ja que els seus col·legues no dubtaren a acompanyar-lo l'endemà a la seua nova destinació de Xàbia (nota 8), la qual cosa confirma el valor que l'experiència va tenir per al botànic i els senyors il·lustrats. Prova de tot allò és la carta datada el 3 de juny que li envià des de Benissa el Sr. José Torres Eiximeno a l'il·lustrat d'Oliva J. A. Maïans: “el sr Cavanilles nos aseguró que daría cuenta

al sr conde Aranda a fin de ver si lograba que este ilustrado y patriótico ministro protegiera la excavación de dichas antigüedades, que tal vez podrían servir para ilustrar algún punto interesante a la historia de España” (Mestre, 1983: 172). Suposem que degueren haver-hi converses dins del grup sobre la salvaguarda del jaciment, perquè Cavanilles també escriu en el seu *Diario* que marxa a València per a “descansar de mis fatigas, ya también para poner en orden mis dibuxos, plantas y manuscritos, y en fin para dar cuenta al Excmo. Conde de Aranda de lo descubierto en 18 y 19 entre Calpe è Hífach como lo egecutè con fecha 5 de junio de 1792” (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 60^o). Així doncs, comprovem l'afany de donar a conèixer el seu descobriment pel fet de publicar en *La Gazeta de Madrid* la notícia quan no feia més d'un mes de la data de l'excavació, encara que els seus esforços per preservar les ruïnes no hi van trobar ressò.

Cavanilles, a més, no va descuidar d'exposar la seua visió d'altres elements característics del lloc, com un teatre amb graderies excavat en les roques de la costa, que s'acostà a netejar-lo per tal de comprovar la seua fisonomia, com es desprèn de la descripció que fa d'aquest (nota 9), però que el coneixement actual del jaciment ens indueix a creure que potser el que realment hi degué veure foren les petja-

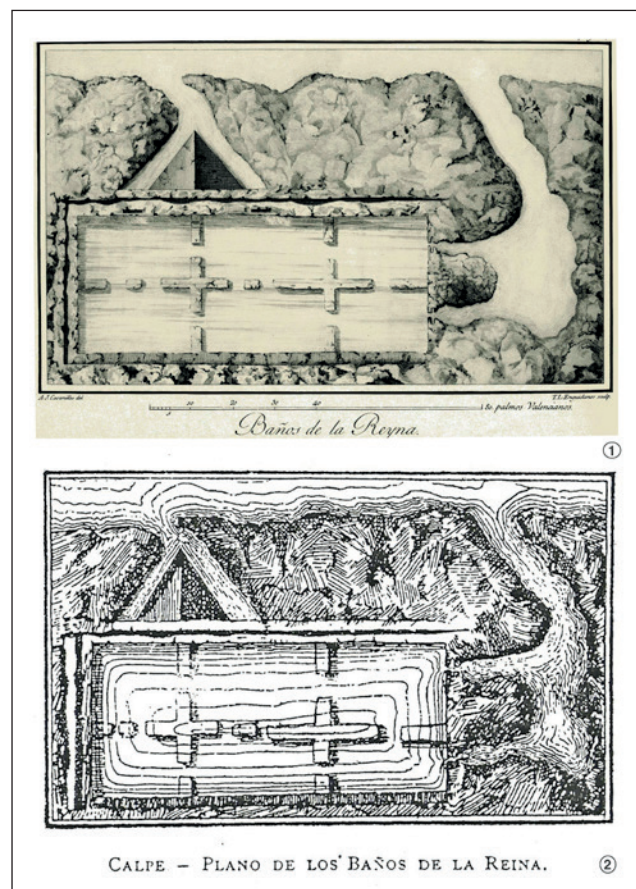


Figura 4. 1.- Primer gravat de la planimetria dels vivers, executat per Cavanilles. 2.- Dibuix (Llorente 1889: 859) que copia el gravat del primer.

des d'un front de pedrera (nota 10), que va confondre amb un recinte amb grades. De les gavetes retallades en fa una descripció molt tècnica i precisa, en què destaca sobretot la volumetria (nota 11), molt més acurada que l'anterior de Fabián y Fuero, però, a diferència d'aquell, sense entrar a valorar la seua utilització en el passat, ja que encara que els anomena "baños" (fig. 4.1), no sembla massa segur de considerar-los per a aquesta finalitat. A dia d'avui sabem que en realitat són vivers de peixos (fig.5), que devien ser part d'una *vil·la*, semblants, segons M. Olcina, a les esplèndides vil·les marítimes itàliques i amb una cronologia del segle I, posteriors a August (Olcina, 2009: 98).

De la difusió que arribaren a tenir el treballs arqueològics de l'abat als Banys de la Reina, sí que ens n'ha quedat constància en tots els historiadors i viatgers que li són posteriors. La prova més primerenca és el relat que el jove Beramendi deixà en la crònica del seu viatge de 1973 (nota 12), en què explica que s'acostà *ex professo* al lloc de l'excavació de Cavanilles per veure els mosaics i la gran decepció que es va endur en comprovar que les ruïnes exhumades estaven assolades i espoliades, tot culpant de la destrossa al "*vulgo ignorante*" i lamentant la poca estima amb què s'havien tractat els vestigis; per això, decideix tornar a cobrir-los amb arena com a mesura de protecció. Queixes amb un to semblant són també expressades per Cavanilles (nota 13) en el seu *Diario*, tot cuidant de diferenciar les persones "*distinguidas del lugar*" dels xiquets i dones del poble, que eren en la seua majoria pescadors, i s'hi deixa traslluir l'elitisme evident que en aquella època era consubstancial al món de la cultura.

El següent viatger de qui tenim notícies va ser el francès Alexandre Laborde, que va publicar el seu *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* entre 1806-1820, quatre volums amb magnífics gravats i descripcions d'alguns monuments de València, Sagunt, Xàtiva, Dénia, Alacant, Elx o Calp. La planxa CXXXII, amb el títol de *Vista de Calp*, és un esplèndid gravat de 22 x 30 cm de dibuix, realitzat per l'arquitecte Ligier i el gravador Jean Jérôme Baugean. En el text (nota 14) el francès ens aporta una dada fonamental en considerar que potser foren uns vivers de peix, similars als de l'illa d'Ischia a Nàpols, i no receptacles per a banyar-se com indica erròniament el topònim (fig. 6.1). El segon gravat (planxa CXXXIII), que retola com a *Plano de los Baños de la Reyna*, aquesta vegada executat per Jean Moulinier, gravador i arquitecte, resulta ser un document de gran valor arqueològic. Va dibuixar un traçat planimètric dels murs del jaciment que afloraven en les cotes superiors al viver, i comenta haver-los trobat molt erosionats per les rompudes agrícoles. Així mateix, es lamenta d'haver fracassat en la recerca de les estances i mosaics descrits per Cavanilles, i els ubica amb la lletra "D" en el plànol en una zona pròxima als murs dels Banys de la Reina, encara que actualment sabem que no podia trobar-los perquè la seua ubicació real està més allunyada, en direcció nord-oest, prop de les termes de la Muntanyeta (fig. 6.2) (nota 15).

També a l'inici del segle XIX Juan Agustín Ceán Bermúdez, en el seu llibre publicat en 1832 *Sumario de las*



Figura 5. Foto aèria dels vivers tallats a la roca dels Banys de la Reina l'any 2009 (foto MARQ).

antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las Bellas Artes, en el capítol sobre Calp (nota 16) parla sobre el lloc, però es limita a repetir allò extret de Cavanilles, i com que sembla que l'han aclaparant tantes i necessàries dades sobre les habitacions de la *domus* excavada per aquell, còmodament ens remet a la lectura de les *Observaciones*: "*Cada una de estas piezas está medida, grabada y detenidamente descrita... por lo que me abstengo de repetir aquí lo que representan*" (Bermúdez, 1832: 62). A més, tampoc no cita l'obra de Laborde a pesar de la seua contemporaneïtat. En conclusió, podem dir que es limita a referenciar la descripció de Cavanilles que, sens dubte, era més coneguda en els cercles acadèmics espanyols.

Després de dues dècades, el jaciment de Banys de la Reina tornarà a ser descrit per Pascual Madoz. La publicació del Reial Decret de 1833 del ministre liberal Javier Burgos, on s'ordenava la divisió territorial d'Espanya en 49 províncies, va ser el detonant per tal que aquest jurista de professió, polític i gran enamorat de la geografia, iniciara la seua magna obra (Artola, 1987:10). Des de 1833 es fa càrrec de la direcció de les oficines del *Diccionario geográfico universal*, amb seu a Barcelona, i inicia un voluminós treball que va establir les bases de la nova distribució territorial. Pel gener de 1834 començà el seu pla de fer un *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, popularment conegut com "el Madoz", obra que culminaria 16 anys després, en 1850, i a la qual encara s'hi fa referència. A Calp li dedica una extensa dissertació històrica, geogràfica i demogràfica des de la pàgina 191 a la 193, i la descripció dels Banys de la Reina hi ocupa més de la meitat d'aquest espai, encara que hi constatem que es dedicà a transcriure amb minuciositat les *Observaciones* de Cavanilles "*al que no podemos dejar de copiar, por haber sido testigo ocular en su expedición por el ant. Reino de Valencia*" (Madoz, 1846-1850: 191). Així doncs, podem veure com la seua aportació historiogràfica es limità, igual que Ceán Bermúdez, a la de simple difusor del científic il·lustrat.

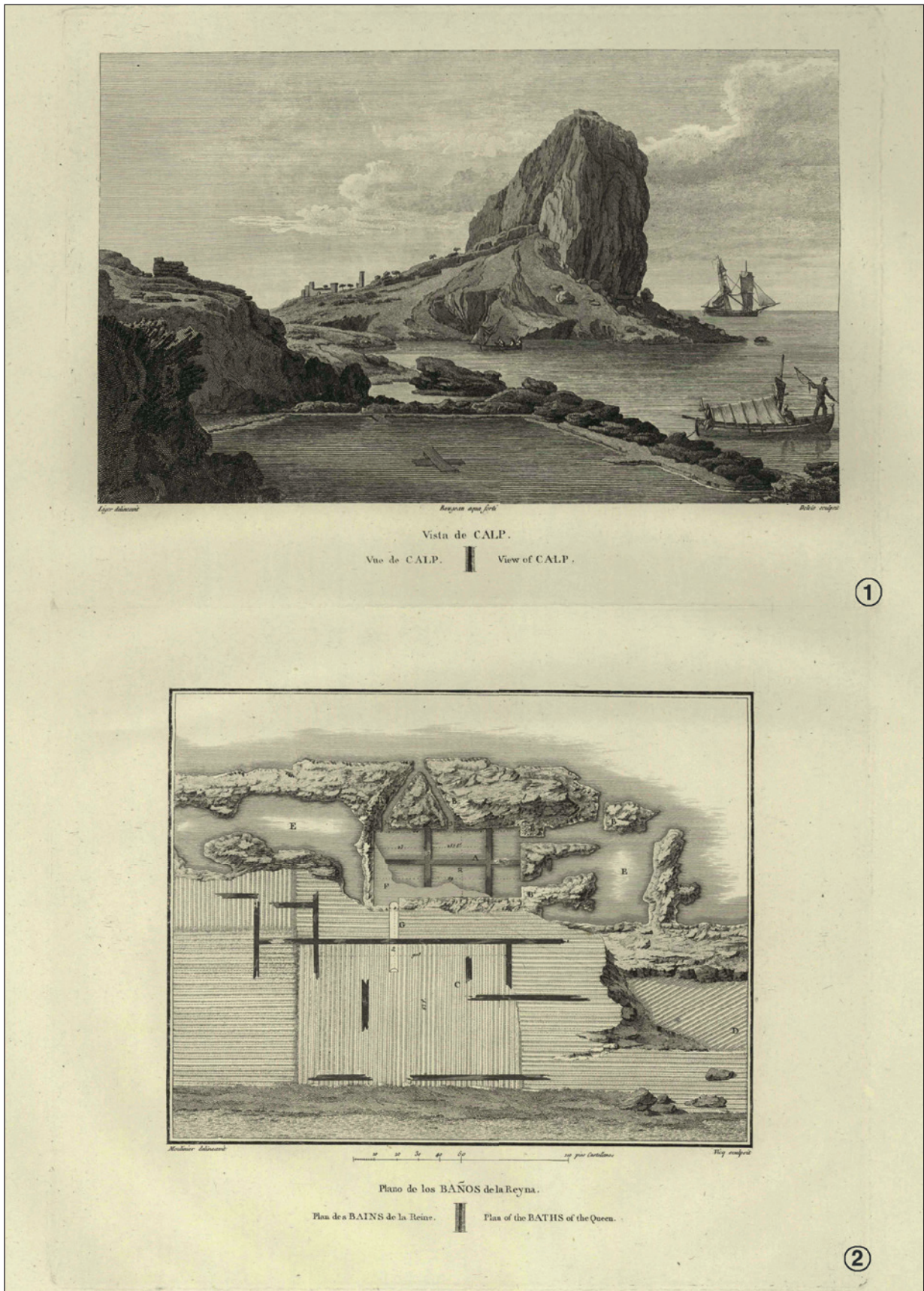


Figura 6. 1.- Planxa CXXXII de Jérôme Baugean amb els vivers en un primer pla en relació a la silueta d'Ifac. 2.- Planxa CXXXIII de Jean Moulinier amb planimetria dels murs conservats sobre la plataforma superior del jaciment, en l'actualitat sota el passeig marítim.



CALPE. — VISTA GENERAL DE LOS BAÑOS DE LA REINA.

Figura 7. Dibuix de l'any 1889 de J. J. Zapater extret d'una fotografia. S'hi observa una torre vigia de planta quadrada en el mateix lloc on actualment s'alça el molí de Morelló.

A finals d'aquest segle, Teodor Llorente Olivares, un dels principals líders de la Renaixença Valenciana, va elaborar un ambiciós compendi titulat *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e Historia. Valencia*, dividit en dos toms, incloent en el segon la seua visita a Calp, el qual va ser publicat el 1889. La descripció d'aquesta, els dibuixos i els clixés fotogràfics (nota 17) els podem trobar des de la pàgina 855 fins a la 861. Es tracta d'un relat (nota 18) que combina les referències *in situ* amb la transcripció de les fonts tradicionals com Escolano o Cavanilles i on algunes il·lustracions cobren rellevància documental. Concretament és el cas del dibuix dels Banys de la pàgina 857, signat per J. J. Zapater i que Llorente afirma que és “copia exacta de una fotografia” (fig. 4.2). La imatge està presa de E-O, en perspectiva contrària al famós gravat de Laborde amb Ifac al fons (fig. 6.1), i planteja un primer pla on resulta visible l'estructura conservada dels viviers amb dos homes a la seua vora. Ahora, en un segon pla i en alt, sobreimpressionada a la silueta de l'Oltà, s'hi observa una talaia o torre de guarda de planta quadrada que ocupa la mateixa ubicació on actualment s'alcen les restes del molí fariner anomenat “del Morelló” (fig. 7). Aquesta imatge de 1889 representa una prova consistent a l'hora de plantejar allò que fins aquest moment era una mera especulació, i és que el molí va tenir anteriorment un altre cos i una altra finalitat: torre vigia de la costa. Teodor Llorente també va saber endevinar, per les restes que Cavanilles havia descrit, que el conjunt de mosaics degué pertànyer a una luxosa *vil·la*, i li va cridar l'atenció en especial el fet que els marbres foren d'importació.

Entre 1907 i 1908, l'arqueòleg i militar Manuel González Simancas va arribar a Calp per a fer un cens patrimonial, amb la finalitat de redactar el Catàleg de Monuments de la província d'Alacant. Després de prendre apunts en el poble, s'acostà als Banys de la Reina (nota 19), on mesura les cubetes tallades en la roca, es pregunta si eren banys (fig. 8), i es respon a si mateix que eren viviers o estanys de saladura, potser perquè coneixia l'opinió de Laborde pel que fa al cas. Sobre la cova recorre al tòpic popular que “*abarca 1 Km*” de distància, però degué passejar per les dunes perquè diu haver trobat fragments de “*barros saguntinos*”, la *terra sigillata*, tal com l'havia batejada Antonio Valcárcel en 1779. Igualment aclaridora és la descripció de la ceràmica “*otro también gris negruzco*”, imatge que encaixa amb la sigillata DSP del segle V dC., molt abundant en el jaciment. A més a més, hi destaca els fragments de mosaics “*de teselas mal unidas*” i les plaques de marbre d'*opus sectile* que defineix com a “*opus alejandrino*”, del qual tenim un magnífic exemplar en l'estança 6 de la *domus* circular (fig. 9), descobert per Rosario Cebrián en 1996 i recuperat per l'equip de restauració de Banys de la Reina (Ronda; Navas; Pasies & Cerovaz, 2009).

Un nou treball de l'any 1922, de caire eclesiàstic, al·ludeix de nou al lloc. El canònic Josep Sanchis Sivera, en la seua obra *Nomenclator Geográfico-Eclesiástico de la Diócesis de Valencia*, va fer un compendi cronològic d'aquells trets històrics del municipi de Calp que considerava més significatius, incloent-hi les notícies d'autors anteriors com Avieno i Ptolemeu. El seu relat pel que fa als Banys de la Reina és breu, parla de les plaques de marbre i també hi trobem una informació de les Termes de la Muntanyeta, properes a la *domus* excavada per Cavanilles (nota 20), ja que la referència al “*material betuminoso*” ens indueix a pensar en



Figura 8. Quadern de camp de González Simancas amb un apunt a una alçada dels viviers.



Figura 9. *Opus sectile* de marbres importats: Chiallo Antico, pòrfir verd del Peloponès, pòrfir vermell egipci, Greco Scritto i marmor Proconeso (foto V. Sevilla).

els característics residus dels complexos termals com tègules o *tubuli* que, indefectiblement, són cendrosos. Tot això ens indica que les termes estaven al descobert a principis del s. XX, gens estrany per altra banda si tenim en compte la regularitat amb què actualment es buiden i s'omplien de sorra per la seua situació en primeríssima línia de platja.

No obstant això, hem d'incidir en la consideració que els investigadors es van alimentar durant un llarg període de temps d'antigues notícies, com les aportacions d'Escollano i principalment d'A. J. Cavanilles, en bona mesura per l'absència d'excavacions, si n'exceptuem les dutes a terme al Penyal d'Ifac, on des de començament de segle s'hi van anar executant algunes intervencions arqueològiques.

L'acadèmic de la Història, l'alteà Francesc Martínez i Martínez, va ser un intel·lectual dedicat als estudis lingüístics, històrics, literaris i folklòrics valencians. El 1928 va publicar una obra basada en una prospecció de camp que hi va fer juntament amb els reconeguts arqueòlegs europeus Adolph Schulten i Otto Jessen, l'objectiu del qual no era un altre que rebatre les tesis de l'investigador americà Rhys Carpenter sobre la situació d'Hemerokopeion a Ifac, enfront de la del Montgó. La hipòtesi a favor de Calp com a lloc d'ubicació de la colònia grega, implicava un exhaustiu reconeixement del terreny i llocs arqueològics adjacents a Ifac, com els tardoromans de l'Enginent i, sobretot, dels Banys de la Reina: “*pero el esplendor de Calpe vino en época posterior, con el señorío de Roma... fue en la proximidad de la llanura, entre el mar y la laguna, donde todavía, aunque poquísimos, se conservan restos del grandioso palacio conocido a las horas por Baños de la Reina...*” (Martínez, 1928:772). Així doncs identifica la *domus* de Cavanilles com “*grandioso palacio*” i les termes de la Muntanyeta (nota 21) com banys “*posiblemente públicos*”, que per a ell eren els vivers, els banys del palau “*de mucha más importancia que éstos*”. A més, parla d'altres tres mosaics: “*Hace ya algunos años todavía alcanzamos a ver, aunque muy estropeados tres mosaicos*

distintos a los que describe Cavanilles; uno completamente blanco, otro con moteados negros, y el más interesante con grecas, de los que conservamos unos trozos para muestra en nuestra colección arqueológica” (Martínez, 1928: 773), encara que creiem que, per les coincidències descriptives, els mosaics als quals fa referència devien ser els de les peces 5 i 6 de Cavanilles.

Després de la tempestuosa Guerra Civil de 1936 i de l'oblit, res no es va saber dels Banys de la Reina, fins que aquell matí del 3 de setembre de l'any 1965, es llegia en la portada del periòdic *Información, Diario del movimiento en Alicante*: “*Un mosaico romano, de estilo pompeyano, realizado en el siglo I, ha sido hallado accidentalmente en Calpe*”. L'atzar va voler que tornara a aflorar entre la sorra una peça singular i quasi idèntica a la que, 173 anys abans, Cavanilles havia excavat amb els senyors de Benissa: el mosaic dels amoretos veremadors (fig. 3), semblant però no igual per tractar-se de dues parts complementàries del mosaic del sòl d'una mateixa estança (Abascal *et alii* 2000 & 2007: 94; fig. 93). En una història apassionant i no exempta de controvèrsia (Ronda & Luján, 2009), va ser l'insigne arqueòleg Manuel Pellicer l'encarregat de fer de nou una altra excavació d'urgència per a salvaguardar-lo (Pellicer, 1966) i, gràcies a ell, avui podem contemplar-lo en la Sala de Roma del MARQ on s'hi exposa.

Des de 1988 fins a l'actualitat diversos equips de recerca han estudiat, i continuem fent-ho, els Banys de la Reina, que en efecte ha resultat ser un important *enclau* amb luxosos complexos residencials, industrials i religiosos, que ocupen una àmplia cronologia (nota 22), des del segle I fins als inicis del s. VII dC. El seu estudi es fa imprescindible per a conèixer les relacions comercials al Mediterrani, les formes de vida a partir del segle IV en les luxoses *villae* rurals i els canvis socials i econòmics que el cristianisme va representar en el món romà. Aquesta realitat que avui coneixem enalteix la figura de Cavanilles, que va ser un avançat a la seua època en una ciència, l'arqueologia, que encara no ho era, i que tardaria a consolidar-se com a tal fins ben entrat el segle XX. Aquest periple per les notícies sobre els Banys de la Reina al llarg dels segles després de Cavanilles ens reforça la seua figura intel·lectual, en deixar-nos com a llegat en aquesta frase la seua exquisida modèstia de savi: “*Algún dia vendrà en que otros mas instruydos, pero no mas amantes de la ciencia y de la gloria que nosotros, concluyan la obra en que nosotros hemos puesto la primera piedra*” (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 49 r°).

NOTES

1. “*Cerca del viene la villa de Calpe: (que por ello Marineo de Siculo le llama monte de Calpe) y aunque no passa de cien casas, conoce todo el mundo la fama de la aventajada pesquera de su sardineta: y si se cava á la orilla de su mar, se topa con agua dulce. En la misma orilla se muestra un edificio de peña tajada, que llaman los baños de la Reyna, a los*

quales se entrava por una cueva también de peña tajada, de la estatura de un hombre puesto en pies. Estos recibian agua del mar por tres canales que se abrían y cerraban con sus compuertas, según lo que era menester. Sobre la cueva havia aposentos labrados en la peña viva, y taraceados los suelos de pedrezuelas de varios y diferentes colores, de obra Mossayca, y hechura de dados: que por ser de labor tan vistosa, se embiaron a la Magestad del Rey Philipe segundo, para un jardín que mandava hazer.” [Escolano 1611, 2ª part, punt 8. columna 106-107].

2. A mitjan segle XVIII s'excavaren Herculà i Pompeia; en 1755 es va publicar en la Impremta Reial de Nàpols la ressenya de les troballes en el *Catálogo degli antichi monumenti dissotterrati dalla discoperta città di Ercolano. Composto esteso da Monsignor Ottavio Antonio*. El coneixement d'aquesta i d'altres publicacions semblants, foren progressivament ocupant un lloc en el pensament dels il·lustrats, i foren els naturalistes els capdavanters quant al mètode d'observació directa enfront de les fonts escrites. És molt probable que Cavanilles durant la seua estada a París llegira o coneguera aquestes ressenyes i l'inclinara a l'aplicació de la tècnica descriptiva de la botànica al servei de l'estudi de les restes de l'antiguitat.

3. “*Queda todavía de aquel tiempo la obra que llaman los Baños de la Reyna, i para poder dar alguna idea de ella se deve hacer presente que desde la villa de Cálpe se corre una legua de tierra hasta la mar, la que remata en el monte Hiffác, que forma una península a levante de dicha villa; en el recinto que hay desde ella al monte se ve la obra de los baños llamados vulgarmente de la Reyna, que caen a levante de Cálpe i al medio día de la lengua o entrada que hace la tierra en el mar. Los baños son quatro o cinco balsas quadradas al nivel del mar en la peña viva, con sus acequias y almenaras* abiertas también en las rocas para introducir en aquellas la agua necesaria para bañarse. Dos de estas balsas se conservan en buen estado i se ven también los asientos que havia dentro dentro de ellas i en su circunferencia. Juntamente se distinguen los canales por donde se comunica oy continuamente la agua del mar, que se una con las mismas balsas a causa de no existir las almenaras que impedían la comunicación. (*Lo que aquí llaman almenara se compone de tres piedras, dos derechas, una por cada lado, y la otra llana por debajo, con una compuerta en medio que sirve para detener la agua y hacerla subir, i levantando la compuerta, corre la agua por donde iba antes).*

A la inmediación de los Baños de la Reyna se eleva la costa como tres o quatro varas sobre el plano o nivel del agua, i se descubre una cueva de bastante profundidad, cuja puerta está contra el medio día i mui contigua i casi al piso de los baños: Es verosímil sirviese para desnudarse i bolverse a vestir los que se bañaban. Dicha cueva está también abierta artificialmente en la peña, i en su fondo o extremidad hay como otra ventana que parece principio de otra sima o cueva más pequeña, que no sabe donde termina por estar cubierta de arena, tierras, etc.

Sobre la cueva i en sus contornos se ven algunos cimientos de edificios i también se encuentra allí mismo entre las arenas algunos fragmentillos de pavimento mosaico i de ladrillos “pequeñuelos” de jasper, de que se ha traído muestra para el museo del Palacio Arzobispal i Escolano dice que se embiaron también en otra ocasión a la Magestad del señor Felipe Segundo para un jardín que mandava hacer.

Últimamente, siguiendo la costa, hacia el monte Hiffách, i a poca distancia de los Baños, hai una calle abierta también en una peña i no se sabe qué uso pudo tener.” (Ivars Cervera, 2007: 188-189).

4. El 28 de febrer de 1972 és destituït el Comte de Floridablanca, que serà substituït de forma interina pel Comte d'Aranda en la *Secretaria de Estado*. Segons l'opinió de J. F. Mateu (Mateu Bellés, 2005: 381), la voluntat d'ampliar els estudis sobre altres disciplines en les *Observaciones*, Cavanilles la plantejà en un segon viatge (març 1792 / octubre 1792), sempre sota la supervisió del Comte d'Aranda, el qual, molt probablement, va veure amb bons ulls l'ampliació d'objectius sobre l'estudi inicial de botànica.
5. La bibliografia generada sobre Cavanilles, els seus estudis i la seua obra, és ingent (López Piñero i López Terrada, 2004: 287-312). Comprén, a més de la ciència botànica que li és pròpia, multitud de camps i disciplines: agricultura, geografia física, geografia humana i sociològica, així com l'arqueologia.
6. L'arc romà de Cabanes, la làpida de Costur, el Castellar de Meca, l'aqüeducte de Chelva i la làpida de la Nucua, així como els mil·liaris de la Pobra Tornesa i Vinromà, entre d'altres notícies arqueològiques.
7. El 16 havia fet la seua excursió a Calp i va ser el dia en què hi va trobar els fragments de tesselles. El 17 de maig diu que va guardar la festa de l'Ascensió al poble de Benissa i que, a la vesprada, tots ells es posaren de camí a Calp –els senyors de Benissa, els obrers amb les eines necessàries per als sondejors i ell mateix– cap a la casa de camp que els Felii tenien en el municipi veí, on pernoctaren eixa mateixa nit per a iniciar les excavacions el matí del 18 i del 19 de maig (Cavanilles, 1792a, XIII, 7.1: 47r^o).
8. “*Día 21. Los señores D. Juan Antonio Felii y Juan Bautista Felii quisieron llegar al extremo su atención al favorecerme saliendo conmigo hasta cerca de Xàvia à donde destiné a pasar la noche.*” (Cavanilles, 1792a, XIII, 7.1: 49v^o).
9. “*Caminando despues desde el sitio de la excavacion hácia lo baños de la Reyna y á unos 100 pies ántes de llegar á estos, se encuentran restos de un teatro; pues hay hasta 5 gradas en arco y en anfiteatro. Solamente se ve que eran porciones de un gran círculo, las que debían servir para algún espectáculo, que tal vez seria el combate de los barcos. Estas gradas están todas cubiertas de cantos y de arenas, descubriéndose solamente la punta oriental de una de ellas. Creian fuese canal por donde corrien aguas, por tener à la parte del mar un reborde de dos ó tres pulgadas; pero desembarazada de los cuerpos extraños y vistas las otras contiguas, no quedó duda en que formasen parte de un teatro.*” (Cavanilles, 1792b: f. 430-431).
10. La qualitat del retall fàcil, propi de la pedra tosca que prové de la duna fòssil de la costa de Calp, ja va ser apuntat per Abascal “*las huellas de estas canteras, en ocasiones perfectamente regulares, forman hoy recintos y escaleras que, en ocasiones, pueden confundirse... con evidencias edilicias... como un teatro*” (Abascal et alii, 2007: 15). Així mateix, aquestes sospites es confirmen en noves proves arqueològiques, com la pedrera apareguda davall les termes orientals de la *domus I* durant l'excavació de 2012 i 2013 (Ronda; Navas; Sevilla, 2014:178-179), on l'aparença de graderia s'hi observa perfectament.
11. “*Se pasó luego á lo que llaman baños de la Reyna, que se conservan aun bastante para poderse describir, aunque el confí-*

nuo choque de las olas ha hecho profundas excavaciones en las peñas calizas, que hoy día ceden al menor martillazo, presentando la fractura un grano gordo y blanquecino [aquest comentari està tret de la comprovació personal de l'abat en inferir un colp a la roca per tal d'analitzar-la mineralògicament]. Reynaba à la orilla del mar un montecito, cuyas raíces entraban en el agua, y en él intentáron construir los baños, formando á pico las excavaciones necesarias, y estableciendo las comunicaciones que quisieron, adaptando compuertas para moderar o impedir el movimiento de las olas. Ocupan estos baños 80 palmos de oriente á poniente, y 35 de norte a sur, sin contar las paredes que los separan de cerca de 3 palmos de grueso. En este oblongo se cuentan 6 baños separados por una pared que corre de oriente á poniente, y 2 de norte á sur: habia en estas un boquete de mas de 4 palmos por donde se comunicaban las aguas; y en la larga 2 en los dos primeros pares de baños, y 1 en el último par. Las aguas del mar entraban por quatro partes: dos de estas se hallan al mediodía, y las otras al poniente. Para que las aguas del mar pudiesen entrar por el mediodía, abriéron á pico una zanja de 8 palmos, la que enfrente del muro que separa el primer par de baños del segundo, se dividia en dos canales por medio de una punta de diamante conservada en la peña al tiempo de la excavación. Cada uno de estos canales iba á su baño pasando por debaxo de un puente de 6 palmos de ancho, sobre el qual habia una abertura longitudinal para introducir sin duda un tablon que asegurase la tranquilidad de las aguas en lo interior de los baños. Las aguas que entraban por el poniente se introducian por otra zanja, que formaba á su extremidad un balson de donde pasaba á los baños por debaxo de puentes trabajados como los otros. Junto al muro meridional, que sin duda se levantaba á bastante altura para impedir los rayos del sol, se ve un andador de 4 palmos: en la inmediación à los otros muros no se descubre vestigio alguno de semejante andador. Tampoco lo hay del sitio por donde se baxaba a á los baños. Al oriente y poniente de estos se ven excavaciones en la peña entrando allí las aguas del mar. No se puede afirmar que fuesen estos baños diferentes.

Aunque en el día solo hay pié y medio de agua en estos baños, pudo haber mayor cantidad de ella en los siglos pasados por haberse retirado las aguas del Mediterráneo.” (Cavanilles, 1792b: f. 431-432).

12. “Se sale de Benisa, y caminando hazia el Mar, por entre estas mismas producciones, llegué a hora y media al Monte Hifac, cuja figura, dizen es mui semejante, a la del Peñón de Gibraltar; aquí me pareció regular, detenerme algunas horas, para reconocer los descubrimientos, que el abate Cabanillas hizo en el año 1792, y en efecto, a poco rato de haver escabado en la arena de la falda de otra Montaña, encontré el Pabimento Mosayco que dicho Cabanillas describe en el suplemento de la Gazeta de Madrid del Martes 26 de junio de 1792 y consecutivamente, los demás, que allí se citan, bien que más destruídos, que quando él los vió, pues el Vulgo ignorante, que se persuade comunmente que entre estos Monumentos puede haver enterrado algún Tesoro, y los Muchachos llebados de la curiosidad, los havían desbaratado mucho; bolví a cubrirlos otra vez con la misma arena, para impedir el que el Sol acabase de despegar sus piedrecitas, y seguí a los Baños, que llaman de la Reyna, que están allí cerca a la orilla del Mar; cuja descripción no juzgo del caso ponerla aquí, por haverla hecho, con más fundamento que yo, dicho Abate Cabanillas,

en el citado suplemento; lo que no puedo menos de decir es, que sería una obra de mucho mérito, por su buena disposición y trabajo; este Monumento de la antigüedad, los residuos de un Teatro que se reconoce cerca de él, y los Pavimentos arriba dichos, dan suficiente motivo para creer que allí hubo en lo antiguo alguna Ciudad opulenta, que dolorosamente ha sepultado y destruído el tiempo; ésto no es de estrañar, pero si lo es, el que no se conserve ni memoria de que Ciudad podía ser ésta y que la omisión, y poco gusto, en el estudio de la antigüedad, tengan enterrados estos verdaderos testigos de las grandezas de nuestra Nación.” (transcripció d'E. Soler, 1993: 502-503).

13. “La barbarie de los sarracenos, la ignorancia de nuestros españoles que les sucedieron ocupados solamente en el egercicio de las armas y despues en la agricultura abandonaron hasta olvidar el sitio de la obra, y en el tiempo en que se fabricó. Ella anuncia un siglo florido, un pueblo rico y numeroso y un gusto refinado. Muy diferente de estos es el pueblo de Calpe vecino a las ruynas. Apenas llegò a la noticia de ellos nuestra ocupacion que venian en bandas a incomodar y a destruir lo descubierto llevandose reliquias de lo que queriamos conservar. Estas tropas eran de mugeres y niñas con algunos niños de los pescadores. No se deben confundir con estas gentes las pocas distinguidas del lugar que nos visitaron con urbanidad y gusto dandonos algunas noticias como que en otros tiempos se hallaron algunas monedas que me prometieron, y que se descubrieron dos sepulcros.” (Cavanilles, 1792a: XIII, 7.1: 47v°).
14. “Entre les deux promontoires, et au point qui forme le premier plan de cette vue, on trouve, au bord de la mer, des constructions antiques, appelées dans le pays Banos de la Reyna (bains de la reina); c'est un carré-long de quatre pieds de profondeur, taillé dans le roc, et divisé en plusieurs compartiments à-peu-près égaux;: deux puvertures, encore existantes, servoient d'entrée et d'issue à l'eau de la mer qui s'introduisoit dans le bassin par un canal taillé dans le roc, comme le réservoir qu'elle remplit encore aujourd'hui de ses eaux. Malgré le nom qu'il porte, nous ne croyons point qu'il ait été un emplacement de bains; il est probable que c'étoit plutôt un de ces viviers que les Romains entretenoient au bord de la mer pour conserver le poisson, et tels qu'on en rencontre en quelques endroits du royaume de Naples, principalement sur la côte qui est vis-à-vis d'Ischia. Un peu au-dessus de ce vivier et sur un terrain plus élevé, on trouve, dans un espace d'environ 400 toises, des restes nombreux de constructions romaines, et des murs rasés presqu'au niveau de la terre, qui ne présentent que la triste idée de ce qu'ils ont pu être autrefois. Cavanilles, qui fit faire des fouilles sur ce terrain, donne les dessins de plusieurs mosaïques assez intéressantes qu'il dit avoir trouvées; mais soit que nous ayons moins bien cherché que lui, soit que, depuis vingt-cinq ans, les découvertes soient devenues plus difficiles dans un terrain que la charrue nivelle et défigure continuellement, nos recherches ont été à-peu-près infructueuses, et nous n'avons trouvé que quelques fragments de pierre de couleur qui peuvent seulement attester qu'il a existé, dans cet endroit, des ouvrages de l'espece de ceux dont parle Cavanilles.” (Laborde, 1806-1820, T. I. 2: 96-97).

Traducció: “Entre els dos promontoris, en el punt que forma el primer pla a la vista, es troben a la vora de la mar unes construccions antigues, conegudes en la zona com a Banys de la Reina, un canal de quatre peus de profunditat, tallat en la

roca i dividit en diversos compartiments quasi idèntics. Dues obertures, encara existents, servien d'entrada i eixida a l'aigua de la mar que s'introduïa en la bassa per un canal tallat en la roca, cosa que encara passa avui. Malgrat el nom que se li ha donat, no crec que fóra un emplaçament per a banys, sinó més probablement un dels vivers que els romans mantenien vora mar per conservar el peix, tal com se'n poden trobar en alguns llocs del regne de Nàpols, principalment en la costa que mira a Ísquia. Un poc més enllà d'aquest viver i sobre un terreny més elevat es troben, dins un espai d'unes 400 iardes, nombroses restes de construccions romanes, amb els murs arrasats a nivell de terra, que tan sols donen una trista idea del que foren en un altre temps. Cavanilles quan va excavar en aquests terrenys va deixar els dibuixos d'alguns mosaics interessants que assegurava haver-hi descobert. Més encara, potser perquè nosaltres no els buscàrem bé, o perquè, després de vint-i-cinc anys, les troballes han esdevingut més difícils en uns terrenys que el llaurat continu ha anivellat i desfigurat constantment, les nostres recerques van resultar infructuoses. Tan sols hi trobàrem alguns fragments de pedres acolorides que són testimoni de l'existència en aquell lloc d'obres de l'espècie de les quals parlava Cavanilles." [V. Sevilla].

15. Text del gravat: "A. Emplacement desdits bains ou plutôt viviers. B. Canaux taillés dans le roc, par où entroit l'eau de la mer. C. Partie de terrain où se trouvent quelques murs antiques élevés un pied de terre jusqu'à trois. D. Terrain plus bas que le précédent d'environ cinq ou six pieds. C'est dans cette partie que Cavanilles dit avoir trouvé plusieurs pavés en mosaïque. E. Autres viviers. F. Pente occasionné par l'éboulement des terres. G. Souterrain voûté." (Laborde, 1806-1820, T. I. 2: 97).

Traducció: "A/ Emplaçament dels esmentats banys o tal vegada viviers. B/ Canals tallats en la roca per on entra l'aigua. C/ Part del terreny on es troben alguns antics murs que s'eleven d'un a tres peus sobre terra. D/ Terreny més baix que l'anterior al voltant de cinc o sis peus. És en aquesta part on Cavanilles diu haver trobat diversos paviments de mosaic. E/ Altres viviers. F/ Pendent causat per l'esllavissament de terres. G/ Volta subterrània." [V. Sevilla].

16. "Calp, villa del reino de Valencia en el partido de Denia y à la orilla del mar Mediterráneo, distante tres cuartos de legua del monte y cabo de Hifac, y dos leguas de Denia, donde estuvo un pueblo romano llamado "Calpe de los contestanos", que fue uno de los tres que Estrabon dice habían fundado los marselleses para su comercio y tener en él sus almacenes. En medio de estos dos extremos y à la falda septentrional de dicho monte se ven muchas antigüedades romanas. Entre ellas son muy nombradas las que llaman Baños de la Reina, y forman un oblongo de 80 palmos de largo de oriente a poniente, y de 35 de ancho desde norte à sur, y de 3 de espesor los muros que le cercan. Dividido este espacio de su longitud en dos mitades por una pared, y subdivididas en seis porciones iguales, se presentan otros tantos baños con sus aberturas de 4 palmos cada uno, que servian para la comunicacion de las aguas que iban del mar vecino por dos zanjias, de las que se comunicaban à los baños por cuatro partes, dos por el lado de poniente y dos por el de mediodia. Hay ademas en este sitio otros vestigios de paredes, corredores y ànditos para comodidad de los que se bañaban, y un foso lleno de fragmentos de mármoles de diferentes colores, que parecen ser de pilastras estriadas. La vista de todo esto excitó la curiosidad

del sabio botánico y erudito naturalista don Antonio José Cavanilles á emprender excavaciones en este mismo sitio, que verificó en los dias 18 y 19 de mayo de 1792; de cuyo resultado publicó una exacta descripcion en el 2º y último tomo, folio 226, de su muy apreciable obra titulada: Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, poblacion y frutos del reino de Valencia, impresa en la imprenta real con láminas el año de 1795. Son seis las estancias que desenterró: unas con pavimentos mosaicos, y otras con suelos de durísima y pulimentada argamasa. Cada una de estas piezas está medida, grabada y detenidamente descrita en la citada obra y en cinco estampas que lo demuestran, por lo que me abstengo de repetir aquí lo que representan. Basta decir que las ruinas desenterradas en aquel parage ocupan mas de 400 pies en diámetro, y que la multitud de fragmentos de mármoles, y monedas de Neron y de otros emperadores son unos evidentes indicios de haber habido allí población romana." (Bermúdez, 1832: 61-62).

17. En la portada del llibre es pot llegir l'autoria de les fotos i els dibuixos: *Clichés de A. García - Grabados de Tomás, Joarizti y Mariezcurrena. Dibujos de J. J. Zapater, P. Llorente, A. Gras, V. Soriano y otros. Cromos de J. J. Zapater.*
18. "En la playa intermedia es donde hay algo que merece la visita. Hubo allí sin duda, en la época romana, alguna residencia suntuosa; los vestigios más visibles de ella son los que aquí llaman Baños de la Reina. La costa es roqueña y poco elevada; en la roca, à la vera del agua, hay excavada una gran balsa cuadrangular, subdividida en compartimentos, excavados también en la roca, y cuyos muretes divisorios cubre el agua, à la que dan entrada bien cortados canalizos. El dibujo que presento al lector (copia exacta de una fotografía), y el plano que trazó Cavanilles (I) [presenta com a nota I la descripció literal de Cavanilles de les ruïnes, ocupant com a nota a peu. Vid. pp. 857, 858 y 859] le darán más clara idea que una larga explicación (fig. 4.2). "Entrábase á los baños, dice Escolano, por una cueva también de peña tajada, de la estatura de un hombre. Sobre la cueva había aposentos labrados en la peña viva, y taraceados los suelos de piedrezuelas de varios colores, de obra mosaica y hechura de dados, que por ser de una labor tan vistosa se enviaron á la majestad del rey Felipe II, para un jardín que mandava hacer" [la transcripció no és literal; vid. nota 1 del present article]. Junto a los Baños de la Reina se ven cimientos y restos de construcciones romanas. Cavanilles creyó descubrir la fábrica de un gran teatro, que miraba al mar, contando hasta cinco escalones de su gradería. Aún se puede seguir el rastro de esta construcción que, en efecto, sigue la línea de un extenso arco de círculo. El mismo autor encontró más cerca de Calpe, otros restos de edificios, y haciendo excavaciones, descubrió el área de varios aposentos muy bien pavimentados de mosaico, cuyos dibujos publicó en su obra monumental. Una de sus observaciones más interesantes es que no son del país, ni del reino de Valencia, casi todos los variados mármoles de que se encuentran pequeños fragmentos en aquellas ruinas; esto prueba el lujo de las construcciones de que proceden. Pero, ¡cuán difícil es romper el velo que echaron los siglos sobre ellas!" (Llorente, 1889: 857-860).
19. "¿Baños? estanques para salasón o viveros. De fondo 1,50 para Playa Molino. [Dibuix de les cubetes dels Banys de la Reina amb mides (13 m. de llarg x 8 m. d'ample) i indicacions de les eixides d'aigua]; Cueva labrada á mano. Dicen que va

- como á 1 kilómetro. Sobre la cueva, a unos 4 metros del nivel del mar, y más a la izquierda se ven restos de revestimientos de cal, arena y barro, así como grandes trozos de sementación [sedimentació] de esta clase para suelos. Vi fragmentos de barro saguntino y de otro gris negruzco, un trozo de mosaico de teselas mal unidas y pedazos de mármol en tabletas como del 'opus alejandrinum'." (González Simancas, 2010: 127; Quadern II, 10 v^o y 11r^o).
20. "Fué [sic] en tiempos antiguos población importantísima, como lo dan a entender los muchos restos arqueológicos descubiertos en sus alrededores... y en lo que se llaman Baños de la Reina, que debió ser alguna residencia de la época romana, se ven todavía interesantes ruinas y muchos fragmentos de tableros de mármol exótico de varias especies, y diferentes molduras. También se han descubierto, en otro pequeño cerro inmediato [possiblement fa referència a les Termes de la Muntanyeta] varias ánforas cinerarias, pisos de mosaico que encontró Cabanilles, y ya han desaparecido, y fragmentos de material antiguo y betuminoso [amb aspecte de betum, fosc]. Créese que esta villa estuvo en un principio en la base del peñón Ifach o Ifach... donde hemos visto restos de muralla antigua y recogido fragmentos de cerámica ibérica, griega, romana, de ésta algún trozo pintado y fragmentos de urna cineraria." (Sanchis, 1922: 163).
21. "Próximo al mentado palacio hemos comprobado la existencia de unos baños cuyos poquísimos restos nos hablan también de su suntuosidad por haber encontrado teselas no sólo de jaspes si que también de vidrios de diferentes colores y fragmentos de mármoles; suponemos que serían públicos, ya que el palacio tenía los suyos, por cierto, de mucha más importancia que éstos." (Martínez, 1928: 772).
22. Per a conèixer en profunditat el vicus dels Banys de la Reina, vid. Abascal, Cebrián, Ronda, Sala, 2007; i Ronda Femenia, 2010, per a l'etapa tardoantiga.
- CAVANILLES, A. J. (1792a). *Diario de Campo* del A.R.J.B. Archivo del Real Jardín Botánico. Madrid.
- CAVANILLES, A. J. (1792b). Noticia de lo descubierto en la marina de Valencia por el comisionado de S.M. para el viage científico de España D. Antonio Joseph Cavanilles, en los días 18 y 19 de Mayo de 1792. *La Gazeta de Madrid*, 26 de junio de 1792. Madrid.
- CAVANILLES, A. J. (1797). *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reino de Valencia*. Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A. (1832). *Sumario de las Antigüedades Romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las Bellas Artes*. Imprenta de D. Miguel de Burgos. Madrid.
- GONZÁLEZ SIMANCAS, M. (2010). *Catálogo Monumental y Artístico de la Provincia de Alicante. 1907-1908*. Edición facsimilar, Navarro Suárez, F. J. y Poveda Navarro, A.M. (editores científicos). Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert, Diputación de Alicante. Alicante.
- IVARS i CERVERA, J. (2007). *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero (1791)*. Ajuntament de Dénia, Institut d'Estudis Comarcal de la Marina Alta. Dénia.
- LABORDE, A. de (1975). *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les illes Balears*. Montserrat (reed. de la edició editada en París en 1806).
- LABORDE, A. De (1806-1820). *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. París.
- LACARRA, J; SÁNCHEZ, X.; JARQUE, F. (1995). *Las Observaciones de Cavanilles doscientos años después*. Fundación Bancaja. Valencia.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M.; LÓPEZ TERRADA, M. L. (2004). *Antonio de Cavanilles (1745-1804). Segundo Centenario de la muerte de un gran botánico*. RSAPV. Valencia.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1889). *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e Historia*. Valencia. Tomo II, Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y C^a. Barcelona.
- MADOZ IBÁÑEZ, P. (1846-1850). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1850. Madrid.
- MARTÍ OLIVER, B. (1997). Les estampes de l'Antiguitat en les Observacions d'A. J. Cavanilles. *Quaderns de Geografia*, 62: 486-507.
- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, F. (1928). Hemeroskopeion e Ifach. *Arqueología Valenciana. Boletín de la Real Academia de la Historia*, 92: 752-775.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1995). Cavanilles y el oficio ilustrado de viajar. En *Las Observaciones de Cavanilles Doscientos años después*. Introducción, Libro I. Bancaixa. Valencia.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (2008). Los Baños de la Reina de Calpe y la tradición arqueológica en la ilustración valenciana. *Calp Història. Revista de Ciències Humanes*, 2: 4-8. Institut d'Estudis Calpins. Calp.
- ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R.; SALA, F. (2000). El vicus romano de Baños de la Reina (Calpe, Alicante). En *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, 49-64.
- ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R.; RONDA, A. M.; SALA, F. (2007) (2 ed.). *Baños de la Reina de Calpe. Un vicus romano a los pies del Peñón de Ifach*. Ajuntament de Calp. Calp.
- ARTOLA GALLEGO, M. (1987). Pascual Madoz. En *Ensayo. Ciencia Moderna: pioneros españoles. Boletín Informativo de la Fundación Juan March* n^o 168: 3-16.
- BALIL, A. (ed.), (1970). Antonio José Cavanilles. Materiales para la historia de la arqueología española I. Excavaciones en Calpe (1797). *Studia archaeologica*, 5. Santiago de Compostela.
- BERAMENDI Y FREYRE, C. (1994). *El País Valenciano a fines del siglo XVIII*. Edición, introducción y notas Emilio Soler Pascual, Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", Diputación de Alicante. Alicante.

- MATEU BELLÉS, J. F. (2005). Las campañas viajeras de A. J. Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-1793) en su producción científica y literaria. R.S.E.A.P., Anales 2003-2004. Ciclo de conferencias *Cavanilles, un valenciano universal de la Real Sociedad económica de amigos del País de Valencia*, 377-397. Valencia.
- MESTRE SANCHIS, A. (1983). Cavanilles, entre la ilustración y la política. *Saitabi*, XXXIII: 157-180.
- MORET, X. (2006). *Viaje por España. Tras los pasos de Laborde. Segundo centenario de "Voyage pittoresque et historique de l'Espagne" (1806-1820)*. Edita: Fundación Bancaja.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (2009). Los viveros romanos de Banys de la Reina. *Calp. Arqueología y Museo*. Catálogo exposición monográfica del MARQ. Calp. Arqueología y Museo, Excma. Diputación Provincial de Alicante. Alicante: 85-99.
- PELLICER, M. (1966). Excavaciones en el yacimiento romano de los Baños de la Reina, Calpe. *N.A.H*, 8-9: 172-176. Cuadernos 1-3 de 1964-1965. Imprenta del Ministerio de Cultura.
- RONDA FEMENIA, A. M. (2010). El yacimiento de los Baños de la Reina de Calp en la Tardoantigüedad. *Bulletí de l'Institut d'Estudis Calpins*, 4. Ir Curs d'Estudis Jaume Pastor i Fluixà, Institut d'Estudis Calpins: 4-10.
- RONDA FEMENIA, A. M.; LUJÁN NAVAS, A. (2009). Crónica de un hallazgo y dos historias: Cavanilles 1792 y Pellicer 1965. *Calp. Arqueología y Museo*, Catálogo exposición monográfica del MARQ. Calp. Arqueología y Museo, Excma. Diputación Provincial de Alicante: 118-133.
- RONDA FEMENIA, A. M.; LUJÁN NAVAS, A.; PASÍES OVIEDO, T.; MAI CEROVAZ, C. (2009). *Sectile*. Trabajos de conservación y restauración en Baños de la Reina (Calp, Alicante). *Verdolay. Revista del Museo Arqueológica de Murcia, segunda época*, 11: 237-245.
- RONDA FEMENIA, A. M.; LUJÁN NAVAS, A.; SEVILA GARCÍA, V. (2013). Banys de la Reina de Calp, Alicante. Una década de arqueología. *II Jornadas de arqueología y patrimonio alicantino. Arqueología en Alicante en la primera década del siglo XXI*. MARQ, Diputación de Alicante: 175- 179.
- SANCHIS SIVERA, J. (1922). *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia con los nombres antiguos y modernos de los que existen o han existido: notas históricas y estadísticas, relación de castillos, pobladores, objetos de arte notable, restos arqueológicos, festividades...* Editor Miguel Gimeno. Valencia.
- SOLER PASCUAL, E. (1993). *Viajes y acción política del Intendente Beramendi*. Tesis de Doctorado Facultad de Filosofía y Letras de Alicante, Director Enrique Jiménez López. Alicante. <http://hdl.handle.net/10045/9985>.

